

דעת השל"ה הקדוש על זיהוי מקום המקדש (תגובה לדברי הרב עמיחי אליאש בגיליונות קודמים*)

א. מבוא

ב. דברי השל"ה במלואם

ג. ראיות שהשל"ה זיהה את כיפת הסלע כמקום המקדש

ד. תשובה לראיות הרב עמיחי

ה. השל"ה והרשב"ץ

ו. סיכום

א. מבוא

בגיליון לח (עמ' 69, 88) התקיים דיון בין הרב עמיחי אליאש לביני על דעת השל"ה באשר למקום המקדש. הדיון סובב סביב איגרת השל"ה, שנדפסה במלואה לראשונה בשנת תשס"ב ע"י ד"ר אברהם דוד ב'קבץ על יד' טז (כו) עמ' 239–247. האיגרת נכתבה בהיות השל"ה בירושלים, ככל הנראה בשנת שפ"ד.¹ היא נשלחה לקרוב משפחתו, ר' שמואל אב"ד

* דברי הרב עמיחי פורסמו במעלין בקודש גיליון לב עמ' 184; גיליון לו עמ' 90; וגיליון לח עמ' 88. 1. הדיקו בזמן כתיבת האיגרת חשוב, כפי שיתבאר במהלך הדיון. אין ספק שנכתבה אחרי שנת שפ"ב, שהרי השל"ה מציין (עמ' 246): "והרעב והצמא של שנת שפ"ב כלה אותי, שלא היה רעב כמותו". המהדיר משער (עמ' 226 הערה 15) שנכתבה לפני שנת שפ"ה, שכן השל"ה מתאר את שלוותם היחסית של יהודי ירושלים, וידוע שבשנת שפ"ה פקדו את יהודי ירושלים מאורעות קשים עקב עלייתו לשלטון של אבן פרוח'. להבהרת דברי המהדיר ראה בהעתקת דברי השל"ה להלן בפסקאות 11, 14, ובעיקר במשפט: "ודע אהובי כי אין בכל העולם כולו מעמד טוב וישיבה טובה כמו בירושלים... ושולם גדול לאומה ישראלית, לא יש כן בכל העולם כולו בכל תפוצות ישראל". קורות יהודי ירושלים באותה תקופה מתוארים בפירוט בספר 'חרבות ירושלים' (ונציה ה'שצ"א); הציונים שלהלן ממהדורת ת"א תשמ"א. על תאריך הדפסתה ראה שם עמ' 11, ולזהות המחבר ראה 'אסופות' ז עמ' שכא-שכו), והתיאור בשל"ה מתאים להפליא להקדמת הספר (עמ' 87–88), המתארת את קיבוץ הגלויות והשלווה בירושלים עד ימי אבן פרוח'. אך לא ניתן בשום אופן ליישב את דברי השל"ה עם התיאורים המפורטים והמזעזעים על הנגישות של אותו מושל אכזרי, החל מכ"ו בטבת שנת שפ"ה (עמ' 91). כבר בחודש שבט גבה מסים עצומים ללא תקדים ("אשר כמוהו לא הטיל בלתו שום שר על יושבי ירושלים") והעביד רבים מהיהודים בפרך (עמ' 92). בי"א באלול שפ"ה הושלך השל"ה עצמו לכלא למשך כשבועיים (עמ' 102), ובטבת שפ"ו ברח מירושלים לצפת (עמ' 114). מקור משלים על יסורי השל"ה והקהילה מצוי גם בשו"ת רבינו אלעזר בן ארחא סי' ה, ע"ש. אגרת השל"ה נחתמת ביום ו' פרשת משפטים (ללא ציון השנה), דהיינו בסוף חודש שבט. לפיכך, אם מדובר בשנת שפ"ה הרי זה חודש לאחר תחילת מאורעות האימה בירושלים. מבין שתי הברירות שנתרו, שפ"ג

פרעמישלא, והשל"ה מאריך (עמ' 241–243) להפריך את חששו של הנמען שמא תושבי ירושלים נכשלים בביאת מקדש בטומאה. לשון האיגרת כפי שהגיעה לידינו משובשת קמעא, מאחר שכתב היד שעל פיו הודפסה איננו כתב ידו המקורי של השל"ה אלא של מעתיק, אשר התקשה בהעתקה, גם בגלל מבטאו האשכנזי (ראה במבואו של המהדיר עמ' 227).

קטע מן האיגרת צוטט בהרחבה ע"י הרב עמיחי (מעלין בקודש לב עמ' 184 ו-185) אשר הסיק ממנה שהשל"ה פקפק בזיהויו של הרדב"ז. הרב עמיחי שאב את הדברים מכלי שני ולכן הביא רק חלק מהדברים (פסקאות 1, 2, 4, 5 שלהלן), ואף השמיט בשגגה קטע חשוב (פיסקה 3), ואף אני במענה לדבריו לא בדקתי במקור. בעיון מחודש במקור הדברים התחדשו לי כמה נקודות חשובות בהבנת דברי השל"ה, שיש בהם לענ"ד לחזק את הסברה שהשל"ה קיבל את זיהויו של הרדב"ז.

ב. דברי השל"ה במלואם

להלן דברי השל"ה בעניין השיבה בירושלים במלואם, בתוספת כמה תיקונים מאת המהדיר, ובחלוקה לפסקאות שנעשתה על ידי.

1. ...מה שתמה על דירתי בירושלים ע"ה ת"ו מחמת קדושת מקום המקדש בקדושתו עליו אף בחורבנה, ואין לנו קבלה ודאית איזהו מקום מקדש וא"כ כל ירושלים בספק כרת, ומטעם זה נמנעו הגדולים לדור בירושלים, ושעל כן לא דר האר"י ז"ל בירושלים, ע"כ דבריו. דע אהובי שלא נעלם ממני כי דברי מכ"ת הם לש"ש, אבל מכאן ולהבא לא ישמע על פיך פה קדוש לדבר כן, להוציא [א] לעז על דירת ירושלים, אף עתה בחורבנה. כי מכ"ת דן ע"פ השמועה, וכל אדם כוזב. והנה באתי על דברי אמת באמיתיה של תורה להודיעך דבר אמת.

2. דע כי מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש, כמו שאין ספק שהיה בית המקדש ושיהיה בית המקדש, כך אין ספק במקום בית המקדש כי הוא זה. ולא היה נתעלם מהעין אפילו רגע אחד. אף על פי שהיתה ירושלים הולכת ממלכה למלכה,² מכל מקום לא נפסקה הקבלה והידיעה. על כן גזר השם יתברך על כותל מערבי שלא תחרב, ויהא רשומו ניכר. ונוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם, וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בהם, ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח, הכל מסומן וברור לעינים. והרבה ענינים כיוצא בזה, כולם גלויים להאומות והמבדיל

או שפ"ד, מסתבר לענ"ד להעדיף את שפ"ד, מאחר שבשנת שפ"ג מתאים היה לכתוב "הרעב והצמא של השנה שעברה" ולא "של שנת שפ"ב". כך או כך, ברור לחלוטין שנכתבה לכל המאוחר בשבט שפ"ה, מאחר שבשבט שפ"ו כבר היה השל"ה בצפת.

2. ממלכה לממלכה.

לאומה ישראלית, והדברים מקובלים ונראים עין בעין. וכולם בשמות הראשונים נקראו אף להאומות מאומה לאומה.

3. וכל שכתוב בספר כפתור ופרח פרק שישי בזכרון עיר אלהים ירושלים והר הבית, ובית המקדש אין שם,³ [ה]כל אמת, וכן נראה עם כולם. לכן מ"ש בפרק הנ"ל דף כב שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר ולבוא ירושלים ושיקריב קרבנו בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר לפי הדין המבואר בתלמוד שאמר שמעתי שמקריבין אע"פ שאין היכל כו'.

4. ואין ספק בעולם במקום בית המקדש ובכותל מערבי, רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני חטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומדן הדעת לפי שיעור הזה.

5. ובבואי הנה הגידו לי החכמים שיש ספק ספיקה במרחץ מהמרחצאות שיש בירושלים, כי יש לחשש אולי ואולי לשם הגיע התפשטות המקדש. תכף ומיד נתעוררתי ואמרתי אנחנו באנו לירושלים להתקדש, א"כ אנחנו מחויבים לעשות הרחקה והרחקה דהרחקה, אפילו באלף ספיקות. ולכן אסרתי המרחץ הזה, והסכימו עמי גדולים החכמים יצ"ו.

6. וכשאנחנו הולכים ומתפללים נגד כותל מערבי ומשתחווים לה' יתברך ורואים כותל מערבי בזה המקום אשר אנחנו עומדים ומשתחווים, אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף אלפים מהספיקות. לכן הנזכר בספר כפתור ופרח בפרק הנ"ל דף כף מקום התפלה והשתחוויה לכן מא דבר.⁴

7. ומה ששמע מכ"ת שהרבה נמנעו לדור בירושלים מחמת ספק הנ"ל, (ודע) [ידע] מכ"ת מאשר יגידו ולא כל, אשר מקצתו אמת ורובו שקר. עיקר הטעם שבשנים הקדמוניות עד זמן הבית יוסף ע"ה היתה ק"ק צפת טוב"ב עיר גדולה לאלקים. אף בזמן הבית יוסף היו שם י' אלפים בעלי בתים חכמים ונבונים וידועים, ואין מספר לעשירים וקצינים. וירושלים היתה חרבה יושבים מעט. והיושבים היו יושבו בדלות ובערום ובחוסר כל ונגלות כבוד ה'. ע"כ היתה ישיבת צפת יותר טובה. ומ"מ בכל עת לא נמנעו חסידי ויקירי צפת לבוא לירושלים ע"ה טוב"ב להשתחוות להשי"ת מול כותל מערבי ואח"כ חזרו לביתם. גם לא פסקה ישיבה מירושלים זה מאות שנים, אף שאנשים היו מעט

3. כך הציע המהדיר לפסק, אבל מסתבר לענ"ד שהנכון יותר: "ירושלים והר הבית ובית המקדש, עיין שם", וזהו שיבוש אופייני למבטאו של המעתיק, עי"ש במבואו של המהדיר.

4. המהדיר הציע לתקן "לכן אמת דבר", אך מסתבר שצ"ל "וכן עמא דבר", כלשון הכו"פ בעניין זה (מהדו' ביהמ"ד להלכה בהתיישבות): "אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחוויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר באים עד אותם הכותלים ומתפללים לאל יתעלה לפניו אלו השני שערים שהזכרנו".

היו גדולי עולם בתוכם, ובזמן הב"י וקודם לו היה ר' לוי בן חביב עם חכמים גדולים, כנודע מעניין תשובותיו בעניין הסמיכה.

8. ואמת הדבר שלא היה קצת רוח חכמים נוחה מעם הארצות הבאים לדור ירושלים הסובבים בשוקים ובחוצות לילך אחר מחייתם, והם אינם בעלי תורה, ואולי ישגו וילכו סמוך לגבול המקדש ויתערבו בין הגוים. אבל אנחנו אטו ברשיעי או בשופטני עסקינן? ע"כ הבא להתקדש בדירת ירושלים אשריו ואשרו, והכל מסומן ומצוין ולא יש ספק וספק ספיקא עד אלף ספיקות.

9. רק גבולי חומות ירושלים לעניין מעשר שני יש ספיקות מחמת שנחרב, הנה מוזכר פ' מא בספר כפתור ופרח. אבל במקום ב"ה ח"ו שיעלה על לב שום ספק. ובמקום שאנחנו דרים אין ספק שזהו לפני מחומת ירושלים הקדומה, רק הספק עד היכן הגיעה ירושלים. ואנחנו קורין המגילה בט"ו אדר, כי אין ספק באדם שאנחנו יושבים לפני מן החומה שהיו מוקפת מימות יהושע בן נון.

10. וטעם האר"י ז"ל שלא דר בירושלים הוא מטעם הנ"ל שכתבתי שהיו אז אלפי ת"ח בצפת, ועוד טעם שני, כי ידע ברוח הקדש ד' אמות של קבורה שלו שהיא שם בצפת.

11. ומן זמן שהעיר ה' רוח המלך ובנה חומות ירושלים, וזה היה בזמן ב"י, נעשה ירושלים עיר מלוכה הולכת מעלה מעלה. ודע מכ"ת נאמנה כי היא כעיר גדולה כמו קראקא, ומידי יום ביום העיר נוספת בבניינים גדולים והיא רבתי עם, אם מהאומת העולם אין ערך ואין מספר, ואם מבני ישראל להבדיל. אנחנו רואים קיבוץ גלויות דבר יום ביומו. יום יום מתאספות ובאים. שוטטו בחוצות ירושלים כולם מלאים ת"ל מישראלים יצ"ו ובתי מדרשות ותינוקות של בית רבן.

12. וק"ק צפת נחרבה, אשר בהיות[י] בצפת ראה ראיתי בכמה מקומות בשדה ששם בתים וספרי תורות בתוכם, ושאלתי מה זה? והשיבו לי שעד פה הגיע צפת תוב"ב, ונחרבה מאין יושב, ועדין בתי כנסיות נשארו בחורבנן וס"ת בתוכם והם שמורים, ואף הישמעאלים לא שולחים יד, ואדרבה נוהגים כבוד.

13. ויש בכאן ירושלים קהל גדול מישראל, ובתוכם הרבה חכמים גדולים ומופלגים, אשר נפשם קשורה בנפשי, ממש דביקות רוחא ברוחא, ונוהגים בי כבוד מה שאינני ראוי לכך. גם ק"ק אשכנזים יצ"ו התחילו להתרבות ההולכים לרגלי, והיו לי הרבה כתבים מהם, וגם שמעתי בע"פ שהרבה רוצים לבוא. יהי י"י אלהינו עמהם והוא ישלח מלאכו לפניהם. אשריהם מה טוב חלקיהם לבוא למקום הקודש הזה ליראה את השם הנכבד ולאהבה אותו וללמוד תורה לילך מחיל אל חיל, וזה שער השמים לתפלה.

14. ודע אהובי כי אין בכל העולם כולו מעמד טוב וישיבה טובה כמו בירושלים, נוסף על על קדושת השם המקום, כי העיר היא עיר מלוכה מלא כל טוב כמו

בפראג, ושלוש גדול לאומה ישראלית, לא יש כן בכל העולם כולו בכל תפוצות ישראל. אך הנתינות מס המלך יר"ה והשרים זהו במקומו עומד ולומר הב הב, כי זהו נגמר מהשי"ת בכל גלילות ישראל, אך להשלום אין ערך ת"ל, ואין יראת בלבול שקר כמו במדינתכם...

ג. ראיות שהשל"ה זיהה את כיפת הסלע כמקום המקדש

אקדים את אשר כבר כתבתי, שדברי השל"ה הברורים "אין ספק במקום בית המקדש כי הוא זה. ולא היה נתעלם מהעין אפילו רגע אחד. אף על פי שהיתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה, מכל מקום לא נפסקה הקבלה והידיעה" סותרים לחלוטין את הטענה כאילו המסורת על מקום המקדש, שללא ספק הייתה ידועה אחרי החורבן במשך מאות שנים, נקטעה ולא הועברה. ומכיוון שאין בידינו מסורת אחרת זולת זו שסמך עליה הרדב"ז, ברור שהיא המסורת שעליה סמך גם השל"ה. לא מתקבל על הדעת שהשל"ה פקפק בזיהוי המפורסם של מקום קודש הקודשים, כאשר מאידך הוא מקבל זיהויים אחרים כבטוחים מכוח מסורת ישראל והאומות.

נקודה עיקרית שהתחדשה לי כעת היא פסקה 3 הנ"ל. השל"ה מאשר את תיאורו של הכפתור-ופרח, ומוסיף שלכן (!) נכון גם מה שכתב הכו"פ על תכניתו של ר' חננאל (כך גרסתו) מפריס להקריב קורבנות בזה"ז, שהרי כך הדין שמקריבין אע"פ שאין בית, ואין ספק במקומו של הבית. ברור מדבריו שמכיוון שהכול ברור וידוע, **ניתן לזהות את מקום המקדש והמזבח, ולכן ניתן לחדש את העבודה!** דברים אלו מלמדים שבידי השל"ה הייתה ידיעה ברורה על מקום המקדש, ומכאן שקיבל את הזיהוי של הרדב"ז.⁵

ד. תשובה לראיות הרב עמיחי

הרב עמיחי מדקדק מהשל"ה שלא קיבל את זיהוי כיפת הסלע, על סמך כמה נקודות בדבריו: א. השל"ה כותב (פיסקה 2): "אין ספק במקום בית המקדש... על כן גזר השם יתברך על כותל מערבי שלא תחרב, ויהא רשומו ניכר". וכן (פיסקה 4) "ואין ספק בעולם במקום בית המקדש ובכותל מערבי, רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני חטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה". מכאן למד הרב עמיחי שהכותל המערבי הוא השריד היחיד שידוע מבית המקדש, ומכאן שאין בהר שריד נוסף.

---

5. גם אם מר' יחיאל מפריס עצמו אין להוכיח זאת, כי יתכן שבהיותו בחו"ל סבר שמן הסתם הירושלמים יודעים לזהות בוודאות את מקום המקדש ובבואו התברר לו שלא כך הם פני הדברים, מהשל"ה עכ"פ הדבר ברור.

לענ"ד אין בזה ממש. כוונת השל"ה שמהבניין עצמו לא נשאר דבר זולת הכותל. אבן השתייה איננה חלק מהבניין אלא קרקע עולם. יתכן גם שהשל"ה פקפק לגבי האבן וטיבה, אבל קיבל את זיהוי המקום כקודש הקודשים. כבר עמדתי (מעלין בקודש לח עמ' 70) על כך שזוהי דעת רבי עובדיה מברטנורא (אגרות א"י עמ' 134):

ולא יכולתי לעמוד על בוריו של דבר אם נכנסים הישמעאלים לפני ולפנים ואם אין. גם חקרתי על אבן שתיה ששם היה הארון מונח, ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוה אשר בנו הישמעאלים במקדש.

משמעות הלשון שמקום ההיכל ידוע לו, וידוע שהישמעאלים בנו שם כיפה יפה, ורק אינו יודע האם הישמעאלים נכנסים לשם והאם האבן אכן שם. וראה כיוצא בזה באיגרת 'יחוס הצדיקים והחסידיים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה בארץ ישראל' משנת רמ"ט (נתפרסמה אף היא ע"י אברהם דוד, ב'קבץ על יד' שם עמ' 208-209): "בית המקדש חרב בעונותינו, לא נשאר מבניין שלמה המלך ע"ה כי אם כותל מערבי. והישמעאלים בנו על בית קדש הקדשים כיפה יפה מכוסה בעפורת מבחוץ והעופורת שחור כדיו, ומבפנים רצופה בזהב ובאבנים טובות וקורין לה קוב"ה אל סכיר" [הצ'כרה]. וקרוב לה כיפה אחרת קורין לה מדרש שלמה". כתב במפורש כדברי השל"ה שהשריד היחיד מבניין שלמה הוא הכותל המערבי, ואעפ"כ קיבל בבירור את זיהוי קודש הקודשים, אע"פ שאת אבן השתייה לא הזכיר.

המשפט בשל"ה: "רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש", אין פירושו שהמקדש לא ידוע, אלא שלא ידוע מהם גבולותיו, עד היכן הגיע, דבר שלא יכול היה להתברר בימי השל"ה רק על פי כיפת הסלע (וכפי שהרחבתי ב'מעלין בקודש' לח עמ' 80-81, על הקושי לסמן את הגבולות בהעדר מפה).

ג. מפירוט האתרים שציין השל"ה (פיסקה 2): "ונוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם, וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בהם, ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח" למד הרב עמיחי שאין בידינו מסורת אלא על אתרים בסביבות ההר ולא בתוכו. וכבר כתבתי שאין מזה ראייה, שכן השל"ה ממשיך "והרבה עניינים כיוצא בזה", כלומר שיש מסורות רבות שלא הזכיר; ושמה זה בכלל "הר הבית וסימנם", שהיא לשון משובשת ושמה צ"ל "וסימניו". אפשר שהעדיף לציין את מה שגלוי לעין וקיים בטבע או שרד מבית שני, ולכן לא ציין את כיפת הסלע, שאינה שריד מבית שני, ולא את האבן שבתוכה, שאינה ניכרת לצופים (או שבאמת פקפק לגביה בלבד, כנ"ל).

ועוד: הרי השל"ה לא דן על שאלת הכניסה להר הבית, אלא על היתר המגורים בירושלים. לעניין זה החשוב ביותר מנקודת מבטו של השל"ה איננו השאלה איפה היה ההיכל, אלא האם אנו יודעים "נגד איזה מקום הלך המקדש", עד היכן התפשטו ההיכל

והעזרות והר הבית. לכן החשוב לו ביותר הוא סימון המתחם מבחוץ דווקא: הכותל המערבי, עמק יהושפט והר המשחה, ודווקא המסורות על אלו הן העיקר למה שנצרך לו.

ה. השל"ה והרשב"ץ

אעתיק שוב את רשימת הפרטים שציין השל"ה:

ונוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם, וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בהם, ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח, הכל מסומן וברור לעינים. והרבה ענינים כיוצא בזה, כולם גלויים להאומות והמבדיל לאומה ישראלית, והדברים מקובלים ונראים עין בעין.

מצאתי בס"ד הקבלה מפתיעה בין לשון זו לבין דברי הרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן, ה'קכא-ה'רד) בפירושו 'מגן אבות' על מסכת אבות פ"א מ"ה: "יוסף בן יוחנן איש ירושלים" לשון הרשב"ץ:

ירושלים הוא מקום המקדש, ואע"פ שבגמ' ערכין פרק המוכר שדהו (לב ע"ב) העלו 'תרתי ירושלים הואי', סתם 'ירושלים' הנזכרת בכל מקום היא זאת הידועה היום, וגם הנוצרים קורין אותה ירושלים... וישמעאלים קורין אותה 'אל קדש', וכן הבית הקדוש בית המקדש בשטרותיהם.⁶ ואין ספק בה, כי שם הר הזיתים, ועמק יהושפט, והר ציון, ונחל קדרון, ושילוח המים, וכמה דברים מקובלים.⁷

הדמיון הרב בפרטים ובסדרם מביא אותי לשער שדברי הרשב"ץ היו לנגד עיניו של השל"ה כשכתב את דבריו; אלא שהרשב"ץ עסק בזיהוי ירושלים בכללה, והשל"ה התמקד במקום המקדש וגבולותיו, ואולי לכן השמיט את הר ציון ואת כינויי ירושלים בפי העמים.

6. המשפט דו משמעי: הישמעאלים קוראים לירושלים 'אל קדש' או 'הבית הקדוש' ו'בית המקדש' (כך הבין המהדיר במהדו' משנת ראובן' של מוסד הרב קוק, שסימן את כל הכינויים הללו במרכאות כפולות); או: הישמעאלים קוראים לירושלים 'אל קדש' ואילו לבית הקדוש הם קוראים 'בית המקדש'. לפי הקריאה הראשונה, אפשר ש"קורין" הוא בדיבור חופשי ואילו "בשטרותיהם" כשם רשמי. אכן, בקובץ 'ירושלים' ד עמ' צז מובאים מקורות לכך שלאורך התקופה הערבית השם 'אלמקדס' הוא השם הרשמי והעיקרי לירושלים או להר הבית, ואילו אל-קודס הוא כינוי שהתפתח כקיצור שימושי. ואם גם השל"ה הבין כך, מובן היטב מדוע לא הזכיר זאת, מפני שאינו שייך לעניינו, ואדרבה, משפט זה כביכול מאשש את החשש שהשל"ה מתמודד עמו, שכל ירושלים היא בית המקדש. בעניין ידיעותיו של הרשב"ץ על הנעשה בירושלים יש לציין לתשובותיו המפורסמות על גבולות הארץ וקדושתה, בח"ג סי' קצח: "וכבר חקרתי אנשים באו מארץ ישראל", ושם סי' רא: "וראיה שקדושת המקדש והעיר היא קיימת שעדיין הם עולים לרגל ממצרים ושאר ארצות... ואמרו כי עדיין נשאר מהנסים שהיו בירושלים שלא אמר אדם לחברו צר לי המקום, כי בבית הכנסת שבירושלים הם צריכים לאנשי המקום כל השנה, ומתמלאת פה על פה בעת התקבץ שם בחג השבועות, החוגגים יותר מג' מאות איש כלם הם נכנסים שם ויושבים רווחים".

האם אכן ראה השל"ה את פירוש מגן אבות? הפירוש טרם נדפס בימי השל"ה אלא רק בשנת תקכ"ג, אולם ידוע שכתבי יד מן הפירוש היו נפוצים. כך, למשל, בספר 'מדרש שמואל' על מסכת אבות (לרבי שמואל די אוזידא, תושב צפת ומתלמידי האר"י, נפטר ה'שס"ד) מרבה לצטט מה'מגן אבות', ואם כן לכאורה אין כל קושי בהנחה שכתב יד מן הפירוש הגיע גם לידי השל"ה בירושלים. מאידך, לא מצאתי בשל"ה ציטוט מפורש מהרשב"ץ, פרט למקום אחד (פרשת שמיני, תורה אור, יא): "הנה שמעון הזה כתב רשב"ץ, והביאו מדרש שמואל, שהוא רבן שמעון הנהרג", אלא שבמדרש שמואל (מהדו' מכוון הכתב עמ' 60) כתב זאת במפורש בשם הרשב"ץ, ואם כן אין זו ראיה שהשל"ה הכיר את הרשב"ץ במקורו (הפיסקה בדברי הרשב"ץ על ירושלים אינה מופיעה במדרש שמואל). מאידך, אין להוכיח מכך שהשל"ה טרח לציין את המובאה במדרש שמואל שלא ראה את הדברים ברשב"ץ גופו. זוהי דרכו של השל"ה פעמים רבות מאוד, לציין מקור ידוע ואת הבאותיו בספרים מאוחרים יותר, לחיזוק הדברים.⁸ בפרט הדבר מובן ביחס למדרש שמואל, ספר שמצוטט רבות בשל"ה, ובהיותו מתלמידי האר"י בוודאי ראה בו מקור סמכותי.⁹

אם כנים הדברים, מה ניתן ללמוד מקישור זה בין השל"ה לרשב"ץ? ראשית, הדבר מקהה את עוקצה של השאלה מדוע בחר השל"ה להרבות בפרטים "מסביב" ולא הזכיר את אבן השתייה. נוח היה לשל"ה – אם במובן הטכני של הכתיבה ואם במובן המהותי – להיתלות במה שכבר נכתב על ידי גדולים, אע"פ שלא הזכיר את שם הרשב"ץ (ושמא ההסתמכות עליו לא הייתה משמעותית בעיני הנמען, החושש מן הספקות, מאחר שהרשב"ץ לא היה בארץ וגם לא דן בוודאות של זיהוי מקום המקדש). וכמובן, שתיקת הרשב"ץ עצמו מעניין האבן וכיפת הסלע אינה מעלה ואינה מורידה.

דומני שהקישור בין השל"ה לרשב"ץ מסביר גם את אזכור עמק יהושפט. עמק זה מוזכר בתנ"ך אך ורק בספר יואל (ד, ב): "וקבצתי את כל הגוים והורדתיים אל עמק יהושפט ונשפטי עמם שם", ומשמע שאין זה ציון מקום ידוע אלא מושג רוחני, כפירוש רש"י: "אל עמק יהושפט – ארד עמם בעומק הדין, יהושפט – משפטי יה". גם בדברי חז"ל לא הוזכר

8. כמה דוגמאות על קצה המזלג מני רבות מאוד: א. שער האותיות, אות ק, קדושת האכילה (ב), אות ריח: "ואפשר דלזה כוונו רבותינו ז"ל במה שאמרו בפרק חזקת הבתים, והביאו הטור או"ח בסי' קסה, שלחן של תלמיד חכם כיצד". ב. שם אות רסח: "וכן כתב המרדכי... והביאו האגור". ג. שם אות רפב: "ונמשכין בזה אחר דעת הרא"ש שכתב בפרק כיצד מברכין... והביאו הטור" (וכיו"ב פעמים רבות). ד. שער האותיות, אות ק, קדושת הזיווג, אות שלח: "וכתב המיימוני בספר המדע... והביאו התניא" (וכיו"ב ממש במסכת ראש השנה, פרק דרך חיים תוכחת מוסר, קיג וקטז).

9. יש להוסיף: ידוע ש'שני לוחות הברית' התחיל להיכתב עוד בהיות השל"ה בחו"ל, כמ"ש בפתחה ל'תולדות אדם': "כי בחפזון חברתי בעת צאתי לדרך המיומן, לארץ הקדושה", המשיך בירושלים (ראה שער האותיות אות ק, קדושת האכילה, אות קיד) והסתיים בצפת, בשנת ה'שפ"ח (כמ"ש בסופו 'השבועה לפ"ק'). יתכן, אם כן, שבכתיבת חלקים מסוימים לא היה המגן-אבות לפניו.

מקום כזה. הכפתור-ופרח (פרק ו) מציין בשם זה את המורד המזרחי של הר הבית, "הר המוריה של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט". אם כן יש לשאול: האם כינוי זה לעמק מבוסס על מסורת וקבלה, ובכוחו לבסס את הטענה שמקום המקדש ידוע מדור לדור?! אכן, הרשב"ץ מזכיר את השם הזה כסימן זיהוי לירושלים, מפני שהבחירה לקרוא כך לעמק, מתי שלא תהיה, מעידה על חשיבות המקום ושייכו לירושלים עיר הקודש, בהתאם למטרת הרשב"ץ בדבריו. אולם לגבי השל"ה, שחותר לבסס את הוודאות על מקום המקדש ודיוק המסורת והעברתה מדור לדור, קשה יותר להבין את ההסתמכות על פרט זה; אלא אם כן דבריו לקוחים מהרשב"ץ.

ו. סיכום

בדברי השל"ה מפורש שלדעתו היה רצף היסטורי של נוכחות יהודית בירושלים והיא מאמתת את המסורות על זיהוי אתרים בירושלים. מדבריו מתברר שמסורת זו מספקת לא רק להתיר את המגורים בירושלים אלא גם לחדש את העבודה, ומכאן שהיה בידי זיהוי כלשהו של מקום המקדש עצמו, ואין להסביר זאת אלא בכך שקיבל את דעת הרדב"ז. העובדה שלא הזכיר במפורש את כיפת הסלע אינה מוכיחה שפקפק בזיהויה, ואפשר שלצורך מה שנזקק לו, היתר המגורים בירושלים, היה יותר משמעותי בעיניו להזכיר אתרים מסביב להר. בפרט הדבר מובן אם השל"ה נגרר אחרי לשון הרשב"ץ במגן אבות.

בהזדמנות זו אוסיף שאגב בירור דברי השל"ה מצאתי לעוד אחד מגדולי ירושלים שסמך על הרדב"ז להלכה, הוא רבי יצחק בואינו, בעל 'שלחן מלכים' (חי בערך בשנים ה'ש"פ-תנ"א), שכתב (או"ח סי' תקסא ס"ק יג): "מותר ליכנס לעליות הבנויות סביב למקדש ולהתקרב אל הפתחים. הרדב"ז סי' אלף תקמה".

